

РІВНІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇХ ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ У МОЛОДІ

Оксана ГУМЕНЮК

Copyright © 2008

“Свобода – це воля до особистої відповідальності”

(Ф. Ніцше)

“Людина відчуває свій обов’язок лише тоді, коли вона вільна”

(А. Бергсон)

“Здатність до відповідальності сама собою є благо”

(Г. Йонас)

“Свобода волі охоплює і відповідальність”

(О.С. Анісімов [1])

Суспільна проблема. Добре відомо, що відповідальність, у загальному розумінні цього слова, відображає не лише причетність до самостійності, чесності, наполегливості, обов’язку, дисципліни, а й головно до свободи. “Усе це ставить відповідальність у центр етики і навіть перетворює її на часовий і просторовий горизонт, якому мають відповідати вчинки” [5, с. 8].

На сьогодні важливого значення набуває громадянська відповідальність людства за своє теперішнє і тимчасово віддалене майбутнє. Яке воно буде – гармонійне, стабільне, з високим рівнем забезпечення чи, навпаки, агресивно-емоційне – залежить від життєвої позиції кожного громадянина і тих соціально-політичних процесів, котрим народ дає змогу відбуватися у державі. Адже від того, з якими побутовими, економічними, соціальними або політичними настановленнями зріле покоління постає в очах молоді, з такими самими нащадки прийдуть до своїх дітей. Це схоже на “політика, котрий хоч би як ґрунтовно діяв, усерівно він – не первинний творець, а витвір суспільства, справу якого узяв у свої руки. Отже, він відповідає не за те, що зробив, а за те, що його зробило, тобто він відповідальний за таких, як сам, тобто за тих, з кого утворюється суспільство даного моменту, відтак за успадковану країну сучасників, які довірили йому владу. Він повинен передати отриманий спадок у невиз-

начене майбутнє” [5, с. 192]. І далі: “... держава може бути доброю лише тією мірою, якими добрими є її громадяни...” [5, с. 259]. Отож найкраща держава – це та, функціонування якої громадяни найменше помічають.

Виклад основного матеріалу дослідження. Громадянська відповідальність кожного з нас є наріжним каменем сьогодення та майбутнього у тому числі. Вона охоплює, з одного боку, правовий бік, а з іншого – моральний. “Звісно, політична діяльність на противагу приватній має більшу довгочасовість своєї дії і відповідальності” [5, с. 33, 34], оскільки від неї залежить як прийняття законів, Конституції тощо, так і те, як вони діятимуть у країні. Тому постає проблема пошуку змісту і функцій “далекосяжної громадянської відповідальності” [5] перед молоддю, яка давала б уявлення про непередбачувані її наслідки не тільки за умови “тут-буття, а й за так-буття” [5, с. 69]. Ця моральна якість, як висока форма активності людини, виникає у результаті інтеграції багатьох рис (причетності до свободи, співпереживання, самодисципліни і т. ін.). Саме вона підтримує готовність особистості вдосконалюватися і духовно розвиватися.

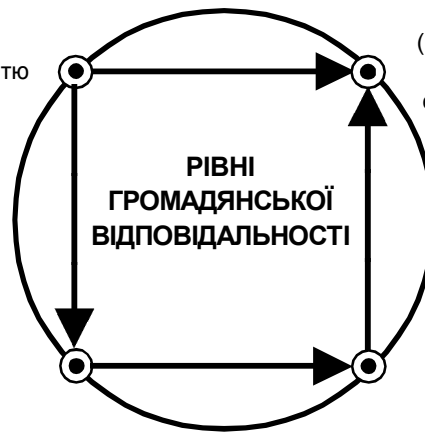
Загалом, беручи участь у політичних процесах, громадянин держави формовивляє свою соціально-політичну активність на пізнавально-когнітивному, комунікативному та

1 – Ситуативний

(переважає вигода й обов'язок)
співвідноситься із безвідповідальністю

2 – Дискусійний

(ґрунтується на зобов'язанні,
життєвій позиції) відображає
майже чи повно невідповідальність

4 – Далекосяжний

(ґрунтується на добровільності, свободі,
рефлексії, вчинковій післядії)
співставляється із надвідповідальністю

3 – Лідерський

(переважає наполегливість,
самостійність, самоаналіз,
самоорганізація, самоконтроль)
співвідноситься із відповідальністю

Рис.

Рівні громадянської відповідальності особистості

поведінковому рівнях (Л.О. Кияшко). Підґрунтям цієї активності дослідниця вважає міру розвитку громадянської відповідальності, а провідним стимулом – мотивацію, яка опосередковує ці формовияви та типи політичної участі (ситуативно-діалогічний, творчо-аналітичний, лідерсько-активізуючий, переконувально-впливовий тощо). Звичайно, у цьому випадку важливе місце займає далекосяжна громадянська відповідальність, яка охоплює і теперішнє, і майбутнє (**див. рис.**).

Громадяни країни, котрі повно неусвідомлюючи, буденно зреалізують зазначені рівні відповідальності у своєму житті через освоєні ними стратегії взаємодії, дають приклад для молодого покоління, яким чином вони, із переліку запропонованих, переважно користуються. І, відповідно, наступники, маючи вироблені установки, копіюють дорослих. Серед загалу людей далекосяжна надвідповідальність є рідкістю. Молодь нашої держави в основному керується дискусійно-невідповідальним, або лідерсько-відповідальним рівнем життєреалізування. Так формується громадянська свідомість, яка успадковується першими шляхом різнобічних взаємостосунків із старшим поколінням.

Зазначені на рисунку рівні співвідносимо із запропонованими нами видами відповідальності [4, с. 90]. Зокрема, *невідповідальність* охоплює такі особистісні рівні: *вкрай низький* (безвідповідальність – нижній межовий полюс), *дуже низький*, *низький*; *відповідальність* розмежується на *нижче середній*, *середній*, *вище середній*; а *надвідповідальність* обіймає *високий*, *дуже високий*, *вкрай високий* (верхній межовий

полюс) рівні. Далекосяжний рівень громадянської відповідальності зіставляється із високим (а не дуже високим чи вкрай високим) видом надвідповідальності. Дуже високий і вкрай високий рівні – це своєрідна верхня межа “маятника”, що є певним відхиленням. Теж саме стосується і вкрай низької безвідповідальності. Тому останню поєднуємо із ситуативним рівнем, де все ж таки, мабуть, дуже рідко можлива, залежно від обставин, крихітна відповідальність, але це, сутнісно, безвідповідальність.

Нинішні зміни, котрі відбуваються в суспільно-політичному житті нашої держави (започатковані різні реформи – економічна, правова, адміністративна, освітня та ін.), потребують формування високого рівня громадянської відповідальності молоді [2; 3]. Остання, як відомо, являє собою соціально-демографічну групу, яка переживає період становлення соціальної зрілості, їй властиві динамічність, творчість, активність, інтенсивні метаморфози в моральному дозріванні, адаптивність та ініціативність тощо. Тому цікаво і доцільно досліджувати саме цю категорію населення, оскільки вона з часом займатиме провідні позиції в управлінні життєдіяльністю соціуму, а також в майбутньому вирішуватиме проблеми державної вагомості. Це актуально ще й тому, що сьогоднішня молодь опинилася в соціально-економічній та духовній кризах, котрі знецінюють загальнолюдські чесноти – почуття любові та відданості Батьківщині, національної гідності та милосердя. Зазначені зміни почасти деморалізують юне покоління, що обертається небезпекою для майбутнього України-держави.

Таблиця 1

Результати обстеження учнів ліцею при РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта), одержані за опитувальником М.А. Осташева (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік (у роках)	Рівні відповідальності в балах			Загальний рівень громадянської відповідальності в балах (має 120 б.)
			ДВ (має 40 б.)	ВС (має 40 б.)	ВІ (має 40 б.)	
1.	Ч	16	30	28	31	89
2.	Ж	16	26	20	11	57
3.	Ж	16	30	24	19	73
4.	Ч	17	22	19	24	65
5.	Ж	16	26	19	20	65
6.	Ж	16	24	23	25	72
7.	Ч	17	23	16	16	55
8.	Ж	16	19	22	24	65
9.	Ч	16	15	20	28	63
10.	Ж	16	19	15	24	58
11.	Ж	17	25	19	19	63
12.	Ч	16	24	17	25	66
13.	Ж	16	22	24	28	74
14.	Ч	17	27	16	12	55
15.	Ж	17	25	25	29	79
16.	Ж	17	22	23	22	67
17.	Ж	17	31	23	22	76
Загальна сума			410	353	379	1142
Середні значення			24,1	20,7	22,2	67,2

Ось чому теперішня політична ситуація вимагає також вироблення нових підходів до молодіжної політики, вивчення проблем формування високих рівнів громадянської відповідальності юні.

У зв'язку з цим предметом нашого емпіричного дослідження стала молодь віком від 16 до 35 років. Для визначення рівнів її відповідальності ми скористалися методикою М.А. Осташева. Запропоновані на рисунку рівні ще не мають створеного психодіагностичного інструментарію. Тому за допомогою уже апробованої методики нами визначався головний критерій морально-духовної самосвідомості молоді (підлітки, юнаки, особи ранньої та середньої зрілості) – їхня соціальна відповідальність.

У процесі тестування взяла участь 51 особа. Дослідження проводилося на базі Республіканського вищого навчального закладу “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта). Це були учні ліцею, які навчаються при університеті (*таблиця 1*), студенти очної (*таблиця 2*) та заочної (*таблиця 3*) форм нав-

чання факультету педагогіки і психології. Для ліцеїстів, під час заповнення анкети, текст запитань залишався класичним, тобто таким, яким його створив автор. Натомість для студентів очної та заочної форм навчання слова, наприклад, “учитель” було замінено на “куратор”, “класні збори” на “збори факультету” і т. ін.

З допомогою даної методики вдалося: а) визначити такі рівні громадянської відповідальності: дисциплінарну відповідальність (ДВ), відповідальність за себе (ВС), відповідальність за інших у загальній справі (ВІ), а також б) відстежити динаміку становлення соціально зорієнтованої відповідальності загалом. Від рівня сформованості останньої, як відомо, залежить розв'язання багатьох проблем – як особистих, так і суспільних. Адже процес досягнення цілей, саморозвиток, самовдосконалення, обов'язок, активна життєва позиція, свобода тощо – це той важливий перелік процесів, у підґрунті яких знаходиться відповідальність, котра безпосередньо визначає успішне чи, навпаки, не-

Таблиця 2

Результати обстеження студентів 5-го курсу очної форми навчання факультету педагогіки і психології РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта), одержані за опитувальником М.А. Осташева (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік (у роках)	Рівні відповідальності в балах			Загальний рівень громадянської відповідальності в балах (max 120 б.)
			ДВ (max 40 б.)	ВС (max 40 б.)	ВІ (max 40 б.)	
1.	Ж	21	20	17	24	61
2.	Ж	21	28	23	26	77
3.	Ж	21	23	19	22	64
4.	Ж	21	26	17	23	66
5.	Ж	21	27	20	27	74
6.	Ж	23	23	22	18	63
7.	Ж	21	26	22	31	79
8.	Ч	21	27	20	24	71
9.	Ж	21	25	24	25	74
10.	Ж	22	25	25	26	76
11.	Ч	22	24	23	29	76
12.	Ж	23	26	19	27	72
13.	Ж	23	30	17	24	71
14.	Ж	24	24	24	18	66
15.	Ч	23	13	16	22	51
16.	Ж	22	34	32	28	94
17.	Ж	23	21	21	28	70
Загальна сума			422	361	422	1205
Середні значення			24,8	21,2	24,8	70,9

ефективне проживання кожного у соціумі.

Результати обстеження виявили таку картину: найвищий рівень громадянської відповідальності мають студенти заочної форми навчання (81,3 бали), а найнижчий – учні ліцею (67,2). Теж саме можна констатувати і за рівнями відповідальності. Зокрема, найнижчі показники мають учні ліцею (ДВ – 24,1; ВС – 20,7; ВІ – 22,2), середні – студенти стаціонару (ДВ – 24,8; ВС – 21,2; ВІ – 24,8), а найвищі – заочники (ДВ – 29,0; ВС – 27,0; ВІ – 25,3). Звичайно, останні – старша вікова категорія молоді (26–35 років) порівняно із двома попередніми групами (16–24 роки). Перші, природно, мають різноаспектний досвід взаємодії (не тільки особистісний, академічний, побутовий, а й професійний, громадянський, політичний тощо). Крім того, із усіх рівнів (див. табл. 1, 2, 3), найвищі показники має рівень дисциплінарної відповідальності, а найнижчі – відповідальність за себе (табл. 1, 2), хоча у зрілої молоді ВС набуває вищого рівня (27,0), ніж ВІ (25,3).

Водночас у ліцеїстів і студентів стаціонару відповідальність за іншого (ВІ) більша, ніж за себе (ВС). Зріла молодь, мабуть, зневірилася певною мірою відповідати за інших, оскільки її буденне життя наповнене фактами невідповідності між словами і справами з боку політиків, управлінців, бізнесменів і навіть подекуди професійних соціологів.

До структури громадянської відповідальності, крім побутової, родинної, професійної, екологічної та інших її формовиявів, належить і політична. Остання є своєрідним результатом набуття молоддю політичного досвіду (як позитивного, так і негативного), що конкретизується в життєдіяльності кожного у вигляді певної *політичної соціалізації*. Під цим терміном науковці розуміють “процес постійного формування політичної свідомості й політичної культури індивідів, який відбувається як унаслідок отримання інформації і впливів, що надходять від різних суб’єктів політики, так і від їхньої власної діяльності (інтелектуальної і практичної),

Таблиця 3

Результати обстеження студентів 4-го курсу заочної форми навчання факультету педагогіки і психології РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта), одержані за опитувальником М.А. Осташева (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік (у роках)	Рівні відповідальності в балах			Загальний рівень громадянської відповідальності в балах (макс 120 б.)
			ДВ (макс 40 б.)	ВС (макс 40 б.)	ВІ (макс 40 б.)	
1.	Ж	28	30	22	27	79
2.	Ж	33	26	23	27	76
3.	Ч	29	19	24	21	64
4.	Ж	32	30	26	23	79
5.	Ж	29	29	28	29	86
6.	Ж	30	33	24	28	85
7.	Ж	35	22	30	27	79
8.	Ч	31	34	33	24	91
9.	Ч	33	29	29	27	85
10.	Ж	29	27	25	21	73
11.	Ж	33	33	25	28	86
12.	Ч	32	29	23	24	76
13.	Ж	31	32	30	28	90
14.	Ч	28	30	28	22	80
15.	Ж	32	33	30	22	85
16.	Ж	29	33	33	28	94
17.	Ж	26	25	26	24	75
Загальна сума			494	459	430	1383
Середні значення			29,0	27,0	25,3	81,3

щоденного набуття ними політичного досвіду. При цьому суб'єктами політичної соціалізації є політичні партії, державні інститути, суспільно-політичні організації, родина, школа, друзі тощо” [6, с. 171].

Для вивчення політичної активності сучасної молоді нами використано опитувальник Келлермана-Плутчика “Особливості політичної соціалізації”. Він складається із 48 запитань, що об'єднані у шість шкал: 1) сприйняття влади й окремих її характеристик, 2) ставлення до політики, 3) ставлення до політиків, 4) відношення до інститутів влади, 5) мотиваційний блок політичної свідомості, 6) когнітивний блок політичної свідомості. Дослідження проводилося на тих же самих респондентах – учнях ліцею (табл. 4), студентах очної (табл. 5) і заочної форм навчання (табл. 6). Сукупна вибірка становила теж 51 особу.

Із результатів дослідження видно, що найвищий загальний індекс політичної соціалізації притаманний молоді 26–35 років (43,6 %),

а дещо нижчі показники властиві особам віком від 16 до 24 років (38,9 % і 38,7 % відповідно). Крім того, найвищі показники політичної соціалізації за шкалою 1 – сприйняття влади та окремих її характеристик має також найстарша молодь (61,8 %) порівняно з молодшою (55,9 % і 47,1 %). Теж саме можна сказати і за найнижчі результати серед усіх шести шкал. Найменші показники (шкала 4 – ставлення до інститутів влади) припадають на ліцеїсти (18,4 %), дещо більші мають студенти очної форми навчання (22,8 %) і заочної (21,3 %).

Під час сприйняття влади та окремих її характеристик (шкала 1) молодь виявила найвищий відсоток серед усіх інших шкал, тому що, на нашу думку, влада ще сприймається, але не приймається ними як “важливий атрибут суспільного життя людей, який визначає функціонування соціуму” (Келлерман-Плутчик). А у ставленні до інститутів влади (шкала 4), не дивлячись на низькі результати, як підлітки, юнаки, так і

Таблиця 4

Результати обстеження учнів ліцею при РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта), одержані за опитувальником Келлермана-Плутчика “Особливості політичної соціалізації” (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік	Шкали в балах (max 8 балів за кожною шкалою)						Середній індекс політичної соціалізації, у %
			1	2	3	4	5	6	
1.	Ж	16	5	1	2	0	0	1	18,8
2.	Ч	16	4	3	3	1	3	3	35,4
3.	Ж	16	5	0	0	2	0	2	18,8
4.	Ж	16	2	1	0	0	2	0	10,4
5.	Ч	17	5	5	5	4	2	3	50,0
6.	Ж	16	4	6	4	3	7	7	64,6
7.	Ч	17	4	3	3	2	3	4	39,6
8.	Ж	16	3	4	6	2	2	6	47,9
9.	Ч	16	6	6	5	3	6	6	66,7
10.	Ж	16	5	4	4	2	5	3	47,9
11.	Ч	16	3	3	0	0	1	1	16,7
12.	Ж	17	3	1	1	1	3	1	20,8
13.	Ж	16	4	4	4	1	2	3	37,5
14.	Ч	17	2	5	5	1	4	0	35,4
15.	Ж	17	4	8	5	1	8	8	70,8
16.	Ж	17	3	7	4	1	7	8	62,5
17.	Ж	17	2	2	2	1	0	0	19,9
Сума балів			64	63	53	25	55	56	–
Середні значення, в балах			3,76	3,71	3,12	1,47	3,24	3,29	–
Середні значення, у %			47,1	46,3	39,0	18,4	40,4	41,2	38,9

Таблиця 5

Результати обстеження студентів 5-го курсу очної форми навчання факультету педагогіки і психології РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта), одержані за опитувальником Келлермана-Плутчика “Особливості політичної соціалізації” (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік	Шкали в балах (max 8 балів за кожною шкалою)						Середній індекс політичної соціалізації, у %
			1	2	3	4	5	6	
1.	Ж	24	5	2	3	5	3	7	52,1
2.	Ж	21	6	1	3	0	3	0	27,1
3.	Ж	21	2	3	3	0	1	5	27,1
4.	Ж	21	4	7	1	0	2	2	33,3
5.	Ж	21	5	5	1	2	3	2	37,5
6.	Ж	21	6	4	5	1	3	1	41,7
7.	Ж	23	5	4	4	0	2	7	45,8
8.	Ж	21	2	3	1	1	4	4	31,3
9.	Ж	21	6	4	5	5	3	1	50,0
10.	Ч	23	4	4	5	3	0	0	33,3
11.	Ч	22	5	3	5	0	6	6	52,1
12.	Ж	23	8	5	3	1	5	3	52,1
13.	Ч	21	4	4	5	2	2	2	39,6
14.	Ж	22	3	5	3	1	2	2	33,3
15.	Ж	23	4	2	0	3	1	0	20,8
16.	Ж	22	4	3	4	5	4	3	47,9
17.	Ж	23	3	3	2	2	3	2	31,3
Сума балів			76	62	53	31	47	47	–
Середні значення, в балах			4,8	3,6	3,1	1,8	2,8	2,8	–
Середні значення, у %			55,9	45,6	40,0	22,8	34,6	34,6	38,7

Таблиця 6

Результати обстеження студентів 4-го курсу заочної форми навчання факультету педагогіки і психології РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта), одержані за опитувальником Келлермана-Плутчика “Особливості політичної соціалізації” (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік	Шкали в балах (має 8 балів за кожною шкалою)						Середній індекс політичної соціалізації, у %
			1	2	3	4	5	6	
1.	Ж	28	2	3	2	0	1	2	20,8
2.	Ж	33	4	3	5	0	4	4	41,7
3.	Ч	29	5	4	3	1	2	8	47,9
4.	Ж	32	4	6	2	1	5	2	41,7
5.	Ж	29	4	2	1	1	3	1	25,0
6.	Ж	30	3	5	3	1	3	3	37,5
7.	Ж	35	7	7	4	3	3	8	66,7
8.	Ч	31	6	6	4	2	6	5	60,4
9.	Ч	33	5	5	5	2	6	5	58,3
10.	Ж	29	6	2	2	1	3	1	31,3
11.	Ж	33	6	2	3	2	4	1	37,5
12.	Ч	32	6	4	6	2	3	7	58,3
13.	Ж	31	6	5	1	4	1	4	43,8
14.	Ч	28	3	3	3	1	4	1	31,3
15.	Ж	32	8	6	4	2	6	6	66,7
16.	Ж	29	4	2	2	4	2	3	35,4
17.	Ж	26	5	5	1	2	4	1	37,5
Сума балів			84	70	51	29	60	62	–
Середні значення, в балах			4,9	4,1	3,0	1,7	3,5	3,6	–
Середні значення, у %			61,8	51,5	37,5	21,3	44,1	45,6	43,6

особи ранньої та середньої зрілості, переконані, що ці інститути є неефективні, відчужені від народу, корумповані і навіть кримінально зорієнтовані.

У загальному можемо констатувати, що для молоді характерний нижче середнього індекс політичної соціалізації, оскільки кількісно він не перевищує позначки 50 % (табл. 4 – 38,9 %, табл. 5 – 38,7 %, табл. 6 – 43,6 %). Вочевидь це має місце тому, що ця категорія народонаселення не прагне повною мірою брати участь у політичних процесах. І причина цього не стільки в конформізмі молодого покоління, скільки у відсутності переконливих і значущих стимулів до конструктивної політичної активності. Остання стала нормою, на жаль, тільки під час виборів, оскільки оплачується і підплачується за ту чи іншу агітаційну роботу, за окремий голос.

У зв'язку з такою ситуативною комерціалізацією політики молодь втрачає до неї суто альтруїстичний інтерес та бажання займатися нею щоденно, а тим більше професійно.

1. Анисимов О.С. О воле и «свободе воли» // Мир психологии. – 2007. – №3 (51). – С. 36–46.

2. Гуменюк О. Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогодення // Психологія і суспільство. – 2008. – №2. – С. 65–74.

3. Гуменюк О. Методологічний аналіз засадничих передумов становлення громадянської відповідальності молоді // Вітакультурний млин. – 2008. – Модуль 7. – С. 10–13.

4. Гуменюк О. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості // Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С. 81–92.

5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

6. Рагозін М.П. Демократія від А до Я: словник-довідник. – Донецьк: Донбас, 2002. – 203 с.

Надійшла до редакції 7.11.2008.